

Н.В. ГАЛЬГО

**"ПЛАЧ БАГАРОДЗІЦЫ" Ў СТАРАЖЫТНАБЕЛАРУСКІМ ПЕРАКЛАДЗЕ
АПОВЕСЦІ "ПАКУТЫ ХРЫСТА"***

Рассматривается возникновение и распространение в христианской литературе апокрифического мотива плача Богородицы над распятым Христом; исследуются его трансформация и осмысление в контексте белорусской повести "Страсти Христовы".

The origin and propagation in Christian literature of the apocryphal motif of the Blessed Virgin's weeping at the crucified Christ are considered. Its transformation and comprehension in the context of the Belarusian novel "The Passion of Christ" are analyzed.

З'яўленне плачаў у гісторыі чалавечай культуры цесна звязана з рытуалам пахавання, які суправаджаўся галашэннямі і лямантаваннямі над памерлым. Спецыфіка рытуальнага плачу вызначаецца не ўласнымі мастацкімі нормамаі, а пазалітаратурнымі прагматычнымі прыкметамі: месцам, часам, сітуацыяй выканання. Гэта спантанная рэакцыя на няшчасце, тое, што выклікаецца ў сітуацыі калектыўнага смутку і суправаджаецца пэўнымі жэстамі, жалобнымі інтанацыямі, воклічамі, якія выступаюць як адзінае цэлае. Пазней, калі на змену рэальнасці культуры прыйшла якасна адрозная літаратурная рэальнасць, таксама доўгі час не існавала выразнага ўяўлення аб дамінаванні жанравага прынцыпу. У старажытных і сярэднявечных літаратурах у суадносінах катэгорыі слова і жанру першая, як правіла, выступала асноўнай, зыходнай, а другая - вытворнай, дапаўняючай. Паняцце жанру не было ўстойлівым і звычайна суадносілася толькі з тым ці іншым відам славеснай ці метрычнай арганізацыі тэксту (гл. Грынцэр 1986, 83). Вылучэнне плачаў у самастойны літаратурны жанр з нарміраванымі групамі прымет адбылося толькі ў эпоху Адраджэння (гл. Саверчанка 1992). У дадзены час у літаратуры пачынае паўнапраўна ўладарыць паэтыка жанру і мастацкі тэкст асэнсоўваецца не ў рамках паэтыкі слоёў, як гэта было ў старажытных і сярэднявечных літаратурах, а ў жанравых катэгорыях (гл. Грынцэр 1986, 85). Фарміруецца своеасаблівы жанравы код тэксту, які выступаў "мадэллю пісьма" для аўтара і "гарызонтам чакання" для чытача (гл. Тодоров 1975, 100).

У залежнасці ад зместу В.І. Савельева выдзяляе тры асноўныя віды літаратурных плачаў: плачы па памерлых, плачы аб недасканаласці і часовасці чалавечага жыцця, плачы "зямлі" (гл. Савельева 1988, 6). Т.З. Сквірская (гл. Сквірская 1992) асобна вылучае рэлігійныя плачы - плачы, створаныя на сюжэты Старага і Новага Запаветаў (плач Іераміі, плач Іосіфа, плач Багародзіцы, плач Адама, плач Каіна) і падзяляе іх на дзве разнавіднасці: "плач-какаянне" (плач па сабе) і "плач-аплакванне" (плач-сугіражыванне па кімсьці). Яскравым прыкладам плача-аплаквання з'яўляецца шырока распаўсюджаны на ўсходнеславянскіх землях плач Божай Маці над распятым Хрыстом, вядомы пад назвай "Плач Багародзіцы".

Заўважым, што сцэна аплаквання Марыяй Хрыста адсутнічае ва ўсіх кананічных евангеллях. У Евангеллі ад Іаана знаходзім толькі згадку пра тое, што пры крыжы, на якім быў распяты Ісус: "При кресте Иисуса стояли Матерь Его и сестра Матери Его, Мария Клеопова, и Мария Магдалина" (19: 25), пасля якой у тэксце змешчана кароткае апавяданне пра перадачу Хрыстом клопатаў пра Багародзіцу свайму любімаму вучню Іаану - пры гэтым думкі і клопцы Божай Маці застаюцца нераскрытымі. У навуковай літаратуры існуе меркаванне (яно падаецца нам даволі лагічным), што дадзены гпізод быў уведзены ў тэкст чацвёртага евангелля з мэтай выдзеліць Іаана як любімага вучня Хрыста, дака-

Існуе два спісы твора: адзін з іх захоўваецца ў складзе рукапіснага зборніка канца XV ст., які калісьці належаў заснавальніку бібліятэкі ў Варшаве І. Запускам/, у Дзяржаўнай Публічнай бібліятэцы імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу (рукапі: былой Імператарскай Публічнай бібліятэкі Q. I. № 391); другі - у рукапісным зборніку канца XV - пачатку XVI ст. у Дзяржаўным Гістарычным музеі ў Маскве (па каталогу Маскоўскай Сінадальнай бібліятэкі № 367, па Апісанню А. Горскага і К. Неваструева № 203). У пачатку XX ст. беларуі:кая аповесць "Пакуты Хрыста" была выдадзена М.М. Тупікавым у серыі "Помнікі старажытнага пісьменства і мастацтва" па спісу Імператарскай Публічнай бібліятэкі (гл. Тупіков 1901). У навуковай літаратуры твор вядомы пад умоўнай назвай. У Санкт-Пецярбургскім зборніку аповесць знешчана без загалюўка. У Маскоўскім спісе твор мае назву "0 оумученін панд нашего есусл кристл"

заць яго абранасць, першынство сярод апосталаў (гл. Штраус 1992, 463). Адсутнасць плача Божай Маці ў Новым Запавеце, на нашу думку, была абумоўлена наступнымі прычынамі: у Святое Пісанне вобраз Дзевы Марыі быў уведзены толькі з мэтай даказаць богачалавечае паходжанне Ісуса Хрыста; уключэнне сцэны плачу Багародзіцы ў кананічны тэкст супярэчыла асновам хрысціянскай дактрыны, бо паводле афіцыйнага веравучэння трэба радавацца таму, што чалавек пераходзіць у іншы, вечны свет, а не плакаць: плачы даказвалі недастатковасць веры ў Царства Боскае; эпізод аплаквання канцэнтраванаў бы ўвагу вернікаў на прыватным - смерці Хрыста і адцягваў яе ад абсалютнага - выратавання ўсяго чалавецтва, рабіў акцэнт не на боскай, а на чалавечай сутнасці Месіі, "ібо слёзы значаюць <...> промысел о вещах смертных и бранных" (Аверинцев 1997, 7).

З'яўленне матыву плачу Божай Маці над распятым Хрыстом засведчыла факт цікавасці хрысціян да асобы Дзевы Марыі і было звязана з "большым чалавечым асэнсаваннем ролі Багародзіцы" (Этингф 2000, 90) у хрысціянскай містэрыі. Форма плачу давала магчымасць найбольш ярка паказаць і раскрыць "унутранага чалавека", "патаемнага чалавека", намалюваць не фрагментарны, "знешні", а цэльны псіхалагічны партрэт Багародзіцы. Плач Божай Маці разглядаўся як сімвал рэальнасці пакуты Хрыста, як доказ сапраўднасці яго чалавечай прыроды, які шматразова ўзмацняў сілу ўздзеяння Пасійнай містэрыі, ствараў у вернікаў адчуванне асабістага дачынення да ключавых падзей Свяшчэннай гісторыі. Менавіта дадзенае акалічнасць, па нашаму меркаванню, стала вызначальнай пры ўключэнні эпізоду аплаквання (апакрыфічнага па-свайму паходжанню) у хрысціянскую літургічную літаратуру (гімнаграфія Іаана Дамаскіна, Георгія Нікамедзійскага, Сімяона Метафраста). Увядзенне плачу Божай Маці ў склад царкоўнага календара стала яркім сведчаннем узнікнення якасна іншага, "унутранага" погляду на чалавека, калі цікавым становіцца не знешняе, "адкрытае", а "схаванае", псіхалагічнае жыццё асобы з усімі яго нюансамі. Акцэнтаванне эмацыянальна-эстэтычнага аспекту хрысціянскага веравучэння садзейнічала яго арганічнаму засваенню на якасна іншым, пачуццёвым узроўні.

Матыў плачу Багародзіцы над распятым Хрыстом у хрысціянскай культуры характарызуецца выключнай насычанасцю, багаццем трансфармацый і мастацкіх увасабленняў: яго сюжэт знайшоў адлюстраванне ў літаратуры, выяўленчым мастацтве, музыцы. Усходнім славянам плач Божай Маці найперш вядомы ў перакладных (з грэчаскай мовы) канонах Сімяона Лагафета і Георгія Нікамедзійскага (гл. Савельева 1986), бо менавіта візантыйская літаратура стала асновай для выключна інтэнсіўнай плыні тэкстаў, якія хлынулі на ўсходнеславянскія землі, але вядомыя і творы заходняга паходжання, перакладзеныя з польскай мовы (гл. Попов 1896, 127-129). Плач Багародзіцы ўключаны ў "Слово в святой великий пяток об снятии тела Христова с креста и о мироносицах" Кірылы Тураўскага (гл. Еремін 1955). Сярод усходніх славян шырокае распаўсюджванне атрымалі духоўныя вершы пра пакуты Хрыста, у якіх эпізод аплаквання з'яўляецца цэнтральным (гл. Федотов 1891), і царкоўныя псалмы пра плач Багародзіцы, якія ўваходзяць у склад богаслужэнняў на працягу ўсяго года (гл. Сквирская 1992, Марозаў 2003).

Плачы Багародзіцы ў якасці кампазіцыйнага элемента шырока выкарыстоўваюцца складальнікам беларускай аповесці "Пакуты Хрыста". Я.Ф. Карскі ў канцы XIX ст. пісаў, што аповесць "Пакуты Хрыста" "як па часе яе напісання і па змесце, так і па асаблівасцях мовы з'яўляецца адным з найвыдатнейшых помнікаў старога заходнерускага пісьменства" (Карский 1962, 263). Тэта першая ў беларускай літаратуры спроба мастацкага асэнсавання асобы Ісуса Хрыста, спроба ператварыць сакральную фігуру Сына Божага ў мастацкі вобраз. Істотнае адрозненне аповесці ад кананічных евангелляў заключаецца ў тым, што ў Новым Запавеце сэнсавы акцэнт зроблены на адлюстраванні боскай сутнасці Хрыста, а ў "Пакутах Хрыста" - на доказе сапраўднасці яго чалавечай прыроды, на адлюстраванні чалавечнасці ўсёй евангельскай драмы. Менавіта з гэтай мэтай аўтар уводзіць у склад твора плачы Багародзіцы, якія становяцца эма-

цыянальным цэнтрам і рухаючай сілай усяго наратыўнага механізма першай часткі аповесці. Такі сюжэтны ход фарміруе ў чытачз падкрэсленае рэалістычнае ўспрыняццё рэканструіруемых падзей, надае ім жыццёвую пераканальнасць і дакладнасць.

Перад намі нетыповая інтэрпрэтацыя тыповай кананічнай схемы: таемная вячэра - суд - пакуты - распяцце. Арыгінальнасць яэ прачытання заключаецца ў тым, што аўтар як бы канкрэтызуе, "прыжмяе" абстрактную тэорыю веры, напайнае яе зразумелым і блізікім кожнаму чалавеку зместам. Вобразы Хрыста і Багародзіцы ў творы як бы "ажываюць" перад чытачом, бо аўтар "ачалавечвае" іх, надзяляючы здольнасцю адчуваць радасць і боць. Моцнае эмацыянальнае ўздзеянне на вернікаў выклікана "жыццёпадобнасцю", натуралізмам апавядання. Істотнай асаблівасцю першай часткі аповесці з'яўляецца спосаб адлюстравання асноўных падзей Пасійнай містэрыі: апісанне фізічных пакут Ісуса Хрыста і яго распяцця на крыжы ў ёй пададзена праз люстра душэўных перажыванняў Божай Маці, якая "становіцца, такім чынам, галоўнай дзеючай асобай Боскіх Пакут" (Федотов 1991, 41). Гэта дазволіла не толькі значна пашырыць эмацыянальны і сэнсавы дыяпазон вобраза Багародзіцы (замест адной, дзвюх фарбаў, якімі ён перададзены ў кананічных евангелях, перад намі зіхаецца і пераліваюцца дзесяткі колераў), але і візуальна больш пераканаўча намалюваць пакуты Хрыста. У аповесці Дзева Марыя паказана як звычайная жанчына, якая мае дзіця і хоча зберагчы яго ад наканаванага лёсу. Багародзіца разумев вышэйшае прызначэнне свайго сына, але як маці не можа пагадзіцца з яго смерцю і моліць не ісці на крыж. Такая трактоўка вобраза Марыі традыцыйная для хрысціянскай праваслаўнай культуры, для якоў спрадвеку быў характэрны культ Багародзіцы як маці-заступніцы, абаронцы, пакутніцы за ўвесь род чалавечы. Спробы рэалізацыі гэтага архетыпа мы бачым у сучаснай інтэрпрэтацыі постаці Ефрасінні Полацкай беларускай царквой. У вобразе Марыі аўтар цудоўна ўвасобіў два фундаментальныя паняцці хрысціянскай культуры: "элеос" і "катаніксіс"; першае - "замілаванне", г. зн. любоў як шкадаванне і міласць, другое - "смутак сардэчны, сардэчна прымаемы боль душы" (гл. Аверйнец 2003, 570).

Шырокае ўключэнне плачаў Багародзіцы (гэта не адзін, а як бы некалькі плачаў, некалькі далучаемых адна да адной маналагічных імправізацый) у тэкст аповесці было абумоўлена імкненнем аўтара адл остраваць не статычнага, а дынамічнага літаратурнага героя. Менавіта з XV ст." у літаратуры назіраецца ўзмацненне псіхалагізму, цікавасці да перажыванняў і эмоцый асобы, якое выявілася ў пашырэнні лірычных эпизодаў эпічнага апавядання. І плач як традыцыйная форма такіх лірычных эпизодаў атрымлівае ў літаратуры з гэтага часу шырокае развіццё (Адрианова-Перетц 1947, 144).

Складальнік аповесці не пераўтвараецца ў бяздумнага капіста апакрыфічнага сюжэта пра плач Багародзіцы над распятым Хрыстом, а істотна развівае, пашырае і псіхалагічна паглыбляе яго, дае яму сваю адметную інтэрпрэтацыю. Мэта аўтара - не ўзнаўленне апакрыфічнага сюжэта, а яго ўдасканалванне, "паляпшэнне" з дапамогай новага славеснага напайнення: "не наватарства ў тэме ці сюжэце", а "наватарства ў слове" (гл. Гринцер 1986, 88). Прасочым, якія літаратурна-выяўленчыя сродкі выкарыстоўваюцца складальнікам аповесці пры стварэнні плачаў Багародзіцы. В.А. Савельева слушна адзначае, што «плач - адзін з самых "этыкетных" жанраў, літаратурны тып якога абумоўлены этыкетам рытуалу» (Савельева 1988, 6). Аднай з галоўных задач выкарыстання мастацкіх прыёмаў у рытуальным тэксце з'яўляецца ягс ўпарадкаванне на розных узроўнях, якое дасягаецца шляхам паўтору моўных элементаў разнастайнымі спосабамі. У рытуальным тэксце паўтор адыгрывае ролю семантычнай крэпы паміж блокам тэксту, надае яму інтанацыйную выразнасць, садзейнічае хуткаму эмацыянальнаму ўспрыняццю тэксту. З гэтай мэтай у аповесці шырока выкарыстоўваюцца паўторы слоў (часціцы "да", злучнікаў "і", "а"), груп слоў ("кеда мне ведд мне", "сноу мои сноу мои"), вар іраванне слоў і радкоў ("ведл

Нагадаем, што два вядомыя спісы твора датуецца канцом XV ст.

мене", "веда мне ведници", "веда мне несчасници"; "сноу **МИЛЫИ**", "сноу мои милыи", "сноу **МОИ** сноу **МОИ** наимилеишии", "о снне наимилеишии и преславный"). З мэтай дасягнення эмацыянальнай напружанасці, трагічнага гучання аўтар звяртаецца да тыповай лексікі літаратурных плачаў: найбольш часта ён ужывае назоўнік "смерть", вытворны ад яго дзееслоў "оумерла", прыметнікі "смертельный", "мертвый"; выкарыстоўвае назоўнікі "**ЖАЛОСТЬ**", "плачь", "моука", "горкость", "смоутекъ", "печаль", "лт.,кнУа", "вздыханУа", "волесть"; прыметнікі найвышэйшай ступені якасці з прэфіксам "пре": "пресмоутнага", "претроухленага", "прегоркГе"; уводзіць узмацняльныя канструкцыі тылу: "плакала рекоучи и говорила плачоучи", "плакала горко". Плачы Багародзіцы быццам сатканы з драматычных воклічаў-зваротаў да сына, жалобных пытанняў, у якіх гучаць матывы, характэрныя для народнага галашэння: жаданне быць разам з нябожчыкам, разам з ім лацінуць жыццё, просьба вымавіць слова, шкадаванне аб тым, што няма больш радасці ў жыцці, скаргі на адзіноту і інш.: "сноу мои сноу мои наимилеш'Ги. м кто ми дасть и.ж **ВЪХ А** оумерла за тебе. веда мне ведници. што оучиню сноу мои милыи не ижоускаи мене але оулгии мене за севою. а вых га оумерла с **ТОБОЮ**, **ШТОЕЫ** ты сам не умерла. нехайть оумреть тага твога matka." (Цыт. па: Тупиков 1901, 25.) Аўтар па-майстэрску выкарыстоўвае спецыфічны прыём пазычнага сінтаксісу народных галашэнняў - нанізванне, награвашчванне пэталына-клічных канструкцый: "w каменое срдце мое чолюу се не росьслдеш перед жалостУю неслыханою. ч>чи мои чомоу не выскочите што вых велУкое жалости не видела, w веднага оуста мога чомоу не wH-tM-feeTe. а вых далее слова не говорила." (Цыт. па: Тупиков 1901, 30); ужывае характэрны для народнага галашэння прыём увасаблення Смерці: "о веднага смерти не препоускаи и мене, во ты нине теперь сама надо вси речи люва еси. вси силы оудроучи маткоу. маткоу и с сином оумоучи посполоу" (цыт. па: Тупиков 1901, 25). У якасці мастацкага сродку стварэння цэласнага вобраза-ўражання ў плачах шырока выкарыстоўваецца характэрны для старажытнай літаратуры прыём рэтардацыі - замаруджвання апавядання, які з'яўляецца адметнай рысай літаратурных плачаў. Тэта шматлікія спасылкі на выказванні славурых дзеечаў каталіцкай царквы: Арыгена, св. Бернарда, Аўгусціна Блажэннага і інш. У плачах яны выступаюць у якасці "аўтарытэтнага слова" (выраз М.М. Бахціна), якое ў аповесці адыгрывае дапаможную ролю: садзейнічае больш глыбокаму раскрыццю трагічнай матчынай долі. Аўтар пераканаўча малюе псіхалагічны стан Багародзіцы (зварот да апісання псіхалагічнага стану герояў - адметная рыса літаратурных плачаў). З гэтай мэтай у тэкст першай часткі аповесці ён уводзіць разгорнутыя маналогі - "уласна" плачы Божай Маці, у якіх перададзены думкі і перажыванні Марыі (яны напісаны рытмізаванай мовай з мэтай дасягнення большай выразнасці і эмацыянальнасці). У плачах аўтар дае яскравыя, псіхалагічна заглыбленыя замалёўкі не толькі ўнутранага, але і знешняга праяўлення гора і пакут Багародзіцы, чым дасягае пранікнёнасці, цэльнасці псіхалагічнага партрэта Божай Маці, яго нагляднасці: "да коли оуже с крижа **СНАТ** выл. над ним рвоучи силною млстыю на полы мертва стала, да говорити не могла, да оуоставши как могоучн оу головахт» сна своего оумерлого стала, прегоркими слезами лице его ишливаючи. розмаите вздыханУа даваючи. w колко разок прегорко плачоучи головуу свою вила роуками своими" (цыт. па: Тупиков 1901, 32). Адлюстраванне знешніх праяў плачу Багародзіцы ў аповесці становіцца сродкам выяўлення яе духоўнай прыгажосці. У творы няма партрэтных апісанняў Марыі, толькі згадваецца, што "мнлостывага матоухна <...> выла краснеиша над слоунца" (цыт. па: Тупиков 1901, 7), бо для аўтара як чалавека веруючага мела значэнне толькі душэўнае багацце Багародзіцы (у хрысціянстве этыка заўсёды супрацьпастаўлялася эстэтыцы, знешняя прыгажосць - прыгажосці ўнутранага). У апісаннях знешніх праяў

* Па аб'ектыўных тэхнічных прычынах цытуемыя фрагменты прыводзяцца з пэўнымі недакладнасцямі.

псіхалагічнага стану Багародзіцы аўтар найперш ЗЕяртае ўвагу на змены ў выразе твару і на жэсты, бо менавіта твар і рукі з'яўляюцца носьбітамі духоўнага. Сваімі псіхалагічнымі замалёўкамі "Пакуты Хрыста" выгадна адрозніваюцца ад новазапаветных евангелляў, у якіх амаль няма ацэначных характарыстык і абсалютна адсутнічаюць псіхалагічныя матывіроўкі. Цэлыя псіхалагічныя эцюды, змешчаныя складальнікам аговесці ў плачах Багародзіцы, выяўляюць у ім глыбокага пісьменніка-псіхолога. У аснову апісанняў душэўнага стану Божай Маці падчас смерці Хрыста на крыжы, безумоўна, ляглі рэальныя назіранні аўтара за станам чалавека падчас смерці блізкіх яму людзей. Напэўна, крыніцай натхнення пісьменніка быў і Стары Запавет - кніга, у якой, па слушнай заўвазе С.С. Аверынцава, "ніхто не саромеецца пакутаваць і крычыць ад болю" (Аверинцев 1997, 61) і плачы якой літаральна перапоўненыя плоцкімі вобразамі і метафарамі пакут. Такім чынам, удалы сінтэз моўна-стылістычных прыёмаў народнага галашэння і літаратурнага плачу дапамагае аўтару стварыць пранізліваю атмасферу пакут, невыноснага душэўнага болю, стыхія якога цалкам захоплівае чытача, псіхалагічна ўключае яго ў прастору тэксту, выклікае абвостранае і экзальтаванае ўспрыманне апісваемых падзей.

На аснове праведзенага аналізу ўзнікнення і распаўсюджвання апакрыфічнага матыву плачу Багародзіцы над распятым Хрыстом можна зрабіць наступныя высновы. Плач Багародзіцы запаўняў сюжэтную лакуну, "лірычнае звяно" (В.А. Савельева), якое адсутнічала ў скупым апавяданні евангелляў. Широкае распаўсюджванне матыву аплаквання сярод хрысціян засведчыла той факт, што кананічнай кніжнай традыцыі для засваення асноў хрысціянскага веравучэння было недастаткова, бо акрамя разумовага хацелася пачуццёвага перажывання. Сюжэт плачу Божай Маці вызначаецца незвычайнай глыбінёй "унутранага", псіхалагічнага асэнсавання хрысціянскай містэрыі і такім чынам шматразова ўзмацняе яе рэлігійнае ўздзеянне на вернікаў, праз моцныя, "ачышчальныя" эмоцыі далучае да веры. Менавіта дадзеная акалічнасць, на нашу думку, паўплывала на шырокае выкарыстанне матыву плачу Багародзіцы ў разнастайных па свайму паходжанню літаратурных помніках, сярод якіх беларускія "Пакуты Хрыста" вылучаюцца высокім узроўнем мастацкага ўвасаблення вобраза Божай Маці, у стварэнні якога вядучую ролю адыгрывае сцэна плачу Багародзіцы над распятым Хрыстом.

ЛІТАРАТУРА

- Аверинцев С.С. От берегов Босфора до Евфрата. Литературное творчество сирийцев, коптов и ромеев в I тысячелетии от Р.Х. // Многоценная жемчужина / Пер. с сир. и греч. С.С. Аверинцева. Киев, 2003. С. 525-588.
- Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1997.
- Адрианова-Перетц В.П. Очерки поэтического стиля Древней Руси. М.; Л., 1947.
- Гринцер П.А. Литературы древности и средневековья в системе исторической поэтики // Историческая поэтика: Итоги и перспективы изучения: Сб. ст. М., 1986. С. 72-103.
- Еремин И.П. Литературное наследие Кириллы Туровского // ТОДРЛ. М.; Л., 1955. Т. 11.
- Карский Е.Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962.
- Марозаў А.У. Сувязь духоўных вершаў з кантамі і псалмамі // Міфалогія. Духоўныя вершы / Пад рэд. А.С. Фядосіка. Мн., 2003. С. 441-448.
- Попов А.Н. Обзор хронографов русской редакции. М., 1869. Вып. 1-2.
- Савельева О.А. К вопросу о генезисе некоторых книжных плачей // Источники по истории русского общественного сознания периода феодализма: Сб. ст. Новосибирск, 1986. С. 55-62.
- Савельева О. А. Плач Адама в составе литературных памятников // Источники по истории общественной мысли и культуры эпохи позднего феодализма: Сб. ст. Новосибирск, 1988. С. 5-13.
- Саверчанка І. В. Старажытная паззія Беларусі: XVI - пезшая палова XVII ст. Мн., 1992.
- Сквирская Т. З. Плачи как художественное явление древнерусского певческого искусства (на примере сюжета "Плач Богородицы") // Источниковедческое изучение памятников письменной культуры: Поэтика древнерусского певческого искусства: Сб. науч. тр. СПб., 1992. С. 125-149.
- Тодоров Ц. Поэтика//Структурализм: "за" и "против": Сб. ст. М., 1975. С. 37-113.
- Туликов Н.М. "Страсти Христовы" в западнорусском списке XV в. // Памятники древней письменности и искусства. СПб., 1901. Т. 140. С. 1-85.
- Федотов Г. П. Стихи духовные: Русская народная вера по духовным стихам. М., 1991.
- Штраус Д. Ф. Жизнь Иисуса. М., 1992.
- Этингоф О.Е. Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI-XIII в.в. М., 2000.

Паступіў у рэдакцыю 10.11.2004.

Наталля Віктаруна Гальго - аспірантка кафедры гісторыі беларускай літаратуры. Навуковы кіраўнік - кандыдат філалагічных навук, дацэнт Т.П. Казакова.